

KRISTÓ GYULA

Különkormányzat az Árpád-kori Dráván-túlon és Erdélyben

A jelen tanulmány egy terjedelmes munka része, s itt legfontosabb feladatunknak azt tartjuk, hogy képet adjunk a báni és vajdai különkormányzat Árpád-kori funkcionálásáról e tisztségek megszületésétől kezdve az 1270—1280-as évekig. Az időhatárok első pillanatra önkényesnek tűnő megállapítását számos körülmény igazolhatja. Nem lehet most célkitűzésünk a Drávántúl báni és Erdély vajdai különkormányzata kialakulásának, e tisztségek megszületésének bonyolult kérdéskörével foglalkozni (amely különben sokáig a magyar, horvát és román kutatások reflektorfényében állt), amiképpen túlmutatna témánkon a XIII. század utolsó évtizedeinek vizsgálata is, hiszen a tengeremelléki bánáságot az 1270-es évek közepén foglalja el és tartja évtizedekig Šubić Pál, a szlavón bánáságot az 1270-es évek végétől már jóformán alig engedik ki kezükből az 1320-as évek elejéig a Kőszegiek és a Babonicók, az erdélyi vajdaság pedig az 1280-as években Borsa nembeli Rolandé, a következő évtizedekben — mintegy 20 esztendőn át — Kán nembeli Lászlóé lett, azaz a báni és vajdai különkormányzat Árpád-kori utolsó és Anjou-kori első évtizedei nem a különkormányzat, hanem a tartományuraság történetének lapjaira tartoznak (s e pár évtizedre egyébként is éles fényt vetettek az elmúlt idők magyar, horvát, és román kutatásai). Nincs többről tehát szó, mint arról, hogy önálló elemzés tárgyává tegyük a báni és vajdai különkormányzat legkevésbé ismert, de fontosságában akár a kialakulás időszakával, akár a tartományúri szakasszal vetekedő szegmentumát. E feladat persze kielégítően csak úgy oldható meg, ha elegendő ismereteink vannak a drávántúli és erdélyi különkormányzat mind megszülető, mind tartományúrivá váló korszakáról. Magunk elvégeztük ide vonatkozó vizsgálatainkat is, s azok legfontosabb — valóban csak a lényegre szorítókozó és minden részletet mellőző — eredményei értelemszerűen beépültek a jelen írásba, méghozzá olyan szükségszerűséggel, ahogyan folyamatok *közbülső* szakaszáról nem lehet reális képet adni az előzmények és a következmények ismerete nélkül. Bizonyos pontokon persze még így is támadhat kétely az olvasóban, hogy a levont következtetések mennyiben *csak* a közbülső folyamat itt elvégzett elemzésén és mennyiben azon kívüli, itt közre nem adott vizsgálódásokon alapulnak. Ezt az aggályt — szeretnénk hinni — a kérdéskört monografikusan feldolgozó terjedelmes írásunk publikálása végleg eloszlathatja.¹ Azt is már témánk kidolgozásának kezdetén meg kell jegyeznünk, hogy a báni funkciót sokszorta több oklevél tükrözi, mint a vajdait. Bizonyos folyamatokat és jelenségeket éppen ezért csak a bánok példáján tudunk illusztrálni, nem lehetnek azonban kétségeink afelől, hogy hasonló folyamatok és jelenségek a vajdai méltóságban is lezajlottak, illetve feltűntek.

¹ Ld. „A feudális széttagolódás Magyarországon” című, az Akadémiai Kiadónál megjelenésre váró dolgozatunkat.

Jobbára a pozitív adatgyűjtés korszakában, a XIX.—XX. század fordulóján többen is összeállították a bánok és a vajdák listáját.² Igaz, ma már több helyütt kiegészítésekre, módosításokra szorulnak (egyáltalán: ideje lenne már letörölni a sok évtizedes port az elsősorban Wertner Mór által összeállított listákról, s új archontológiai táblákat összeállítani), de az alapvető következtetések levonására még így is alkalmasak. A bánok esetében 170 év alatt, ahol kisebb hézagoktól eltekintve már a XII. század elejétől folyamatos a lista, az 1270-es évekig mintegy 50 tisztségviselőt, a vajdák esetében 80 év alatt, ahol csak a XII—XIII. század fordulójától tekinthető nagyobb hiányok nélkülinek a sorrend, az 1280-as évekig mintegy 40 dignitariust számolhatunk össze. (E számokba külön tételként vettük be a báni—vajdai tisztbe újólág visszatérőket, viszont a vicebánokra és alvajdákra nem voltunk tekintettel.) Eszerint tehát a bánok átlagosan három-négy, a vajdák pedig két évenként cserélődtek.³ A bánok átlagarányán kétségtelenül „javított”, hogy három bán is (a XII. századi Beloš és Ampudin, valamint a XIII. századi Gutkeled nembeli István) tíz-tíz évet meghaladó ideig viselte a banatust. A vajdák közül egyedül Lőrinc tisztségviselése érte el a tíz évet.

Tudjuk, hogy a bán és a vajda kinevezésének joga a királyé (illetve a területi hatalmat gyakorló királyi hercegé) volt,⁴ a méltóságok gyakori cseréjéből tehát elsősorban a királyi hatalmat érintő következtetések vonhatók le, mindenekelőtt általános érvénnyel az a megállapítás, hogy a magyar királyok óvakodtak hosszabb ideig bármelyik hívüket is a báni vagy vajdai polcon hagyni, ily módon védekeztek az uralkodók ama veszély ellen, hogy a huzamos

² Bánok listája: *Korbuly Imre*: A báni méltóság... Pest. 1868. 209—213; *Óiro Truhelka*: Slavonski banovci (Prinos hrvatskoj numismatiki). Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, 1897. 140—145; *Vjekoslav Klaić*: Hrvatski bani za Arpadovića (1102—1304). Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva (a továbbiakban: Vjestnik), 1899. 132—138, 234—243; *Vjekoslav Klaić*: Hrvatski hercezi i bani za Karla Roberta i Ljudevita I. (1301—1382). Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 142. U Zagrebu 1900. 131—132, 154—173; *Ivan Bojničić*: Dodatak k Klaićevom članku „Bani poslije Belusa do g. 1225”. Vjestnik, 1900. 121; *Macro Wertner*: Prinosi k poznavanju hrvatskih banova od godine 1105 do godine 1125 [recte: 1225]. Vjestnik, 1901. 16—31; *Wertner Mór*: Adalékok a XIV. századbeli magyar világi archontológiához. Történelmi Tár 1906. 590, 592; *Wertner Mór*: Az Árpád-kori bánok. Meghatározások és helyreigazítások. Századok, 1909. 377—415. Vajdák listája: *Wertner Mór*: László, erdélyi vajda nemzetsége. Századok, 1890. 727; *Pór Antal*: László erdélyi vajda és a Keán nemzetsége. (Szíves válaszul *Wertner Mór* dr. és *Puky Andor* uraknak.) Turul, 1891. 108—111; *Pór Antal*: Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végéig. Erdélyi Múzeum, 1893. 3—19; *Wertner Mór*: Észrevételek Pór Antal „Erdélyi vajdák” cz. cikkére. Erdélyi Múzeum, 1893. 522—526; *Wertner Mór*: Két Lőrincz nevű erdélyi vajda. Erdélyi Múzeum, 1894. 498—502; *Moritz Wertner*: Die Wojwoden Siebenbürgens im Zeitalter der Árpáden. Urkundliche Richtigstellungen und Bestimmungen. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, 1898. 43—73; *Moritz Wertner*: Die Wojwoden Siebenbürgens im vierzehnten Jahrhundert. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde, 1899. 161—123, 138—144; *Wertner Mór*: Az Árpád-kori erdélyi vajdák ismeretéhez. Erdélyi Múzeum, 1902. 496—500; *I. Lupuş*: Voevodatul Transilvaniei în sec. XII şi XIII. Academia Română. Memoriile secţiunii istorice. Seria III, tomul XVIII. Bucureşti. 1936/37. 94—111; *Janits Iván*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. H. é. n. [Bp. 1940] 107; *I. Lupuş*: Zur Geschichte der Rumänen. Aufsätze und Vorträge. Sibiu. 1943. 71—83. — A báni és a vajdai listákat ld. *Hóman Bálint*—*Szekfű Gyula*: Magyar történet I.² Bp. 1935. passim. (A vonatkozó kötet *Hóman Bálint* munkája.)

³ *Kenézy Csátár*: A bánok eredete s a bánok hatásköre. Századok, 1869. 313; *Vjekoslav Klaić*: i. m. Vjestnik, 1899, 243; *I. Moga*: Voevodatul Transilvaniei. Fapte şi interpretări istorice. Anuarul Institutului de Istorie Naţională 1945. 62.

⁴ *Janits Iván*: i. m. 11—12.

időt a különkormányzat élén töltő dignitarius nehogy túlzottan nagy hatalomra tegyen szert. Ez a királyi törekvés már szinte a különkormányzatok kialakulásának idejétől jelentkezik. Pl. 1199—1203 között öt vajda, 1212—1216 között ugyancsak öt, bán váltotta egymást, egy-egy tisztségviselő tehát legfeljebb egy évet tölthetett hivatalában.

A XIII. század folyamán a királyi tendenciát azonban már más irányú törekvések is színezik, majd egyre inkább megszabják. Egyrészt a főurak felfigyeltek azokra a lehetőségekre, amelyeket a báni és vajdai méltóság jelenthetett hatalmuk növelése számára, ezért egymással versenyezve törtek e tisztségek elnyerésére. Rátót nembeli Roland bánt pl. vetélytársai intrikái hozták olyan helyzetbe, hogy IV. Béla végül is megfosztotta a banatustól,⁵ s azt a rivális Héder nembeli Kőszegi Henrik nyerte el. Másrészt a reális hatalmát a XIII. században mindinkább elvesztő uralkodó számára egy ideig még eszköz volt a tisztségek betöltésével való politizálás; hűséget jutalmazhatott és hűtlenséget büntethetett ezzel. IV. Béla nyíltan hangoztatta, hogy mind Türje nembeli Dénest, mind Gutkeled nembeli Istvánt „hűségének igen kedves odaadása”, hadiérdemeik „méltán emelték a királyi kegy magasabb fokaira”, a szlavón báni méltóságba.⁶ Ugyanakkor a hűtlennel szemben úgy érezte haragját pl. IV. László, hogy a kegyvesztetteket funkciójuktól megfosztotta. A gyakori pártütések, király elleni lázadások, a bárói csoportosulások mozgásai adják magyarázatát a szlavón bánok és erdélyi vajdák igen gyors cseréinek az 1270-es években.

Noha nemzetségek de genere megjelölésével csak a XIII. század eleje óta találkozunk, úgy hisszük, nem elsősorban ez adja magyarázatát annak a ténynek, hogy mind a báni, mind a vajdai listán a XIII. század közepe óta megszapornak és uralkodóvá válnak a de genere minősítéssel rendelkező, méghozzá nagy és erős nemzetségi kötelékekbe tartozó dignitariusok. Azt jelenti ez a folyamat, hogy éppen a nagyúri genusoknak volt lehetőségük és erejük arra, hogy a tisztségek betöltésével való királyi politizálást egyre inkább a maguk javára hasznosítsák, kezdetben úgy, hogy bukásuk után újra és újra — és nem sikertelenül — harcba indultak a korábbi tisztség elnyeréséért. Pok nembeli Móric fia: Miklós IV. László uralkodásának tíz éve alatt négyszer nyerte el a vajdaságot, Kőszegi János az 1270-es években, Babonić Radoszló az 1280—1290-es évek fordulója táján három-három alkalommal töltötte be a báni tiszteket. E nagyúri családok sarjai később, a XIII. század végén, a XIV. század elején már függetlenítették magukat a tisztségekkel folyó, a király és a birtokosok közti labdázásoktól, ön-hatalmúlag magukat minősítették Erdély vajdáinak és Szlavónia bánjainak. Ez már nem is a különkormányzatok, hanem a tartományuraság históriájához tartozik.

Egy-egy tisztség örökletessé tételéhez vezető út első lépcsőfokait már az 1270—1280-as évek előtt megjárták a nagybirtokosok, amikor — persze, eredménytelenül — családi hitbizománnyá akarták változtatni a báni, illetve a vajdai méltóságot. A báni tisztre a XII—XIII. század fordulóján a Bár-Kalán nem vetett szemet, Kalán püspök, Bánk és a talán ide vonható Pósa négy ízben viselte a gubernatori, illetve báni méltóságot, A XIII. század elejétől a Gutkeledék igyekeztek a banatust kisajátítani; a feltételesen ide sorolható Merkur, továbbá Apaj,

⁵ Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae (I. Red. *Marko Kostrenčić*). Zagrabiae 1967. II—XV. Red. *T. Smičiklas*. Zagrabiae 1904—1934 (a továbbiakban: CD), IV. 5. sz.

⁶ CD IV. 205. sz.; CD IV. 406. sz.

István, Joachim, Majádi Miklós és István nyolc alkalommal, az 1205—1288 közti mintegy 80 évben 22 éven át töltötték be a báni tiszteket. Az erdélyi vajdaságra a Kánok aspiráltak: a XIII. században a nemzetség négy generációja viselte a vajdai méltóságot, hogy azután a családi műre a dedunoka tegye fel a koronát a vajdai tiszteket 20 éves megszakítás nélküli birtoklásával a XIII—XIV. század fordulóján.

Honnan ered és miben jut kifejezésre a bánok és vajdák hatalma? A szakirodalom dezorientáló monotonossággal ismételte, hogy a bán is és a vajda is királyi helytartó, a királyi tisztteljesítője, az uralkodó személyének képviselője, helyettese, Szlavónia és Erdély nádora, tehát nem autonóm helyi hatóság.⁷ Ez a nézet túlságosan „közjogias” indítású, bizonyos felszíni jelenségek valóban sugallnak efféle látszatot. Bánok és vajdák egyaránt hangoztatták általában, hogy királyi parancsra járnak el, s a királyi oklevelek is gyakran hivatkoznak a bánoknak és vajdáknak adott mandátumokra.⁸ Kledin bán 1116—1117-ben István király parancsából, Maurus tengermelléki exercitator 1182-ben és Miklós bán 1275-ben királyi kegyből minősítette bánnak magát. Ugrin szörényi bán 1268-ban „ex dileccione (Bele) . . . Regis” (Béla király szeretetéből) eredeztette méltóságát. II. Géza 1158-ban a bánt is ministerei közé sorolta.⁹ A fontos akciókat, mint pl. a várföldek visszavételét, külön királyi megbízás alapján végezték.¹⁰ Számos adat erősíti meg, hogy a bánok királyt helyettesítő mivoltukban intézkedtek. 1248-ban IV. Béla megparancsolta Traunak, hogy úgy engedelmeskedjék István bánnak, mint a királynak. IV. Béla eme Istvánra saját helyettesítését (vices nostras) bízta Szlavóniában.¹¹ Ilyen megbízást persze más dignitarius is kaphatott,¹² de amíg ezek alkalmiak, konkrét esethez kötöttek voltak, addig a bán (és a vajda) általában ilyen állandó, már a kinevezéssel együtt járó megbízás alapján tevékenykedett.

⁷ A bánra ld. *Korbuly Imre*: i. m. 60—73; *Hiampel József*: A báni méltóság eredetéről kezdve napjainkig. Győri történelmi és régészeti füzetek IV. Győr. 1869. 364—367; *Marczali Henrik*: Az Árpádok és Dalmácia. Értekezések a történelmi tudományok köréből XVII. kötet 5. sz. Bp. 1898. 76—77; *Hóman Bálint—Szekfü Gyula*: i. m. I.² 356. A vajdára ld. *Szilágyi Sándor*: Erdélyország története tekintettel művelődésére. Pest. 1866. 77; *Pór Antal*: i. m. Erdélyi Múzeum 1893. 1; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt I.² Bp. 1899. 218; *Farczady Elek*: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltatási hatásköre és működése az első erdélyi unió, 1437 előtt. Bp. 1912. 10, 35; *Jancsó Benedek*: Erdély története. Cluj-Kolozsvár 1931. 50; *Deér József*: A középkori Erdély. Magyar Szemle, 1934. 198; *Endes Miklós*: Erdély három nemzete és négy vallása autonómiájának története. Bp. 1935. 48; *Asztalos Miklós*: Erdély története. A történelmi Erdély. Szerk. *Asztalos Miklós*. Bp. 1936. 185; *Georg Eduard Müller*: Die mittelalterlichen Verfassungs- und Rechtseinrichtungen der Rumänen des ehemaligen Ungarn. Siebenbürgische Vierteljahrschrift, 1938. 32; *Istványi Géza*: A generalis congregatio. Levéltári Közlemények, 1940—1941. 191; *Janits Iván*: i. m. 11—12; *I. Lupaş*: i. m. Zur Geschichte der Rumänen. 62; *Eugen Horváth*: Die Geschichte Siebenbürgens. Budapest—Leipzig—Milano. 1943. 12; *K. Horedt*: Contribuţiuni la istoria Transilvaniei în secolele IV—XIII. Biblioteca istorică VII. Bucureşti. 1958. 118.

⁸ CD II. 178. sz.; CD III. 176. sz.; CD IV. 530. sz.; CD V. 815. sz.; CD V. 941. sz.; CD VI. 76. sz.; CD VI. 121. sz.; *Wenzel Gusztáv*: Árpád-kori új okmánytár (I—XII. Pest—Bp. 1860—1874. A továbbiakban: W.) VI. 247. sz.; CD V. 704. sz. stb.

⁹ CD II. Addenda c) 2. sz.; CD II. 178. sz.; CD VI. 104. sz.; W. III. 125. sz.; CD II. 83. sz.; CD II. 84. sz.

¹⁰ CD V. 543. sz.; CD V. 550. sz.; CD V. 625. sz.; CD V. 626. sz.

¹¹ CD IV. 310. sz.; CD V. 540. sz.

¹² Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (I—II/1. Szerk. *Szentpétery Imre*. Bp. 1923—1943; II/2—3. Szerk. *Szentpétery Imre—Borsa Iván*. Bp. 1961. A továbbiakban: RA) 711. sz.; CD IV. 469. sz.; CD V. 586. sz.; W. VII. 329. sz.; *Georgius Fejér*: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (I—XI. Budae. 1829—1844. A továbbiakban: F.) V. 2. 477—478 stb.

A bán és a vajda több feladatköre is alátámasztani látszik azt a feltevést, hogy a különkormányzat vezetője a király egyszerű tisztviselője és engedelmes alkalmazottja. E funkciók némelyike kifejezetten mintegy „hiteleshelyi” jellegű: a bán és a vajda határjárást végez, birtokot iktat,¹³ okleveleket erősít meg és ír át,¹⁴ előtte földet adnak el, peres ügyekben megegyeznek, bevallást tesznek.¹⁵ Ugyancsak a bán szerény helyzetére vetnek fényt azok a XIII. század eleji oklevelek, ahol a bán mint királyi poroszló fordul elő.¹⁶

Mindezek azonban csak az érem egyik, könnyebben feltűnő oldalát jelentik. A bán és vajdai hatalom voltaképpen két forrásból táplálkozik, eredetileg mindkettő a különkormányzati vezető király által nyert joghatóságának gerincét képezte, a katonai és az igazságszolgáltatási hatáskörből. IV. Béla a bán hivatal kötelességéül említette, hogy Szlavónia dukátusa különböző részeinek védelmében serénynek kell lennie. V. István herceg 1266-ban eltiltja az erdélyi vajdát a krakkói és igeni hospeseken tett descensustól, kivételt csak abban az esetben tett, amikor István herceg országát veszély fenyegeti. Ekkor a herceg erdélyi országának (regni nostri Transilvani) védelmén és üdvén örökdő vajda köteles a hospesekhez fordulni.¹⁷ Ebből a feladatkörből természetesen adódott, hogy a tatárjárást követően a lázadó, IV. Bélától elszakadni akaró horvátországiakat és Spalato városát a bán és a vicebán fegyverrel szorította az uralkodó iránti hűség-re.¹⁸ Aligha szükséges bizonyítani, hogy a szlavóniai és erdélyi haderő feletti rendelkezési jog — még a királyi hadsereg ereje hanyatlásának korában¹⁹ is — milyen hatalmat és tekintélyt kölcsönzött a különkormányzat vezetőjének. 1246-ban Hudina comes és négy rokona amiatt panaszkodott a királynak, hogy a bán mindegyiküket fejenként kényszerítette mind a bán, mind a királyi hadseregben teendő hadi szolgálatra, holott földjük haszna ilyen szolgálat költségével nem ér fel.²⁰

Még nagyobb befolyást és még tekintélyesebb hatalmat biztosított a bán és a vajda számára az igazságszolgáltatási tevékenység. A különkormányzatok vezetői területük (nem privilegizált) elemei — egyháziak, továbbá a laikus társadalom széles köre — felett a legkülönbözőbb (birtok-, hatalmaskodási és egyéb) ügyekben ítéltettek.²¹ Az igazságszolgáltatást a bán és a vajda felhasználják hatalmuk kiszélesítésére. Fontos jogok megszerzéséhez vezették el a bánokat a IV. Béla-kori birtokviszavételek és birtokrendezések, ahol a király képviselőiben a panaszosok a bánhoz fordultak, az ő kezébe tették le ügyüket.²² A bán

¹³ CD IV. 315. sz.; CD IV. 382. sz.; Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen (I—IV. Hermannstadt. 1892—1937. A továbbiakban: US) I. 86. sz.; W. XI. 69. sz.; CD III. 157. sz.; CD IV. 155. sz.; CD IV. 211. sz.; CD V. 819. sz.; CD V. 84. sz.; W. VI. 247. sz.; US I. 38. sz.; CD V. 704. sz. stb.

¹⁴ CD V. 823. sz.; CD V. 842. sz.; CD V. 964. sz.; CD VI. 509. sz. stb.

¹⁵ CD IV. 112. sz.; CD IV. 357. sz.; CD VI. 55. sz.; CD VI. 85. sz.; CD VI. 267. sz.; CD IV. 162. sz.; CD IV. 308. sz.; CD VI. 13. sz. stb.

¹⁶ CD III. 110. sz.; US I. 31. sz. stb.

¹⁷ CD IV. 205. sz.; US I. 113. sz.

¹⁸ CD IV. 406. sz.; CD IV. 408. sz.; CD V. 578. sz.

¹⁹ *Molnár József*: A királyi megye katonai szervezete a tatárjárás korában. Hadtörténelmi Közlemények, 1959/2. 236—252.

²⁰ CD IV. 256. sz.

²¹ CD II. 94. sz.; CD IV. 91. sz.; CD IV. 268. sz.; F. IV. 2. 414.; CD V. 624. sz.; *Karácsonyi János—Borooszký Samu*: Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Bp. 1903 (a továbbiakban: VR). 323. sz.; W. III. 150. sz.; F. V. 3. 434—436. stb.

²² CD IV. 67. sz. stb.

feladata volt megvizsgálni különböző népelemek státusát, különböző földek birtokhelyzetét.²³ E megbízatás teljesítése során a bánnak emberek társadalmi hovatartozásáról kellett döntenie. Igaz, arra is akad példánk, hogy a bán a királyt kérte bizonyos nemesek szabadságának épen hagyására, vagy hogy a király a bán megkérdezése után döntött emberek jogállásáról,²⁴ de számos adat igazolja, hogy a bán önállóan ítelt a státusperekben, önállóan döntött hospesek szabadsága ügyében, igazolt várjobbágyi állapotot, vagy éppen várnépeket helyezett vissza várjobbágyok közé.²⁵ Ha imént bizonyos báni funkciók hiteleshelyi jellegűeknek tűntek is, a társadalmi helyzet megítélése és a státus szabad változtatása méltán tekinthető hercegi jogkörnek, olyannak, amilyennel csak IV. Béla és 1262 után V. István hercegek éltek. Ugyancsak uralkodói jogkört gyakoroltak a vajdák, amikor kiváltságokat, immunitásokat adtak az alvinci, a borbereki, a désvári hospeseknek.²⁶

Új fejezetet jelent a különkormányzat vezetői igazságszolgáltatásában a generális kongregációk celebrálása. Ez eredendően nádori hatáskör volt,²⁷ de a XIII. század 70-es, 80-as éveiben Szlavónia területén — úgy tűnik: rendszeresen — a bán tartotta meg ezeket. Jelentőségét tekintve ezek közül messze kiemelkedik Csák nembeli Máté bán 1273. évi kongregációja, ahol a nemesek és a várjobbágyok Szlavónia (a poroszló-állítással, az idézéssel, az egyes vétségek megítélésével, a katonáskodással, a descensusszal, az adómehtagadókkal s ezek garanciáival kapcsolatos) jogainak megtartására és bírái általi megtartatására kérték a bánt. Kőszegi Miklós bán Szlavónia 1278. évi generális kongregációján a zágrábi várjobbágyok szabadtságát erősítette meg.²⁸

Részint a bán katonai hatalma, részint az igazságszolgáltatás pallosa tette lehetővé, hogy a bán hatalmaskodjék, azaz törvénytelen eszközökkel növelje hatalmát. Az oklevelekből a báni hatalmaskodás számos módja bukkan elő. Gyakori eljárása lehetett a bánnak, hogy olyan faktorokra — egyházra, városra — igyekezett joghatóságát illetéktelenül kiterjeszteni, amelyek immunitást élveztek.²⁹ Ugyancsak szokott módja volt vagyona növelésének a birtokfoglalás.³⁰ Gutkeled nembeli Miklós bán kétségtelenül nehéz helyzetbe került, amikor 1275-ben arról kellett ítélnie, hogy a saját apja, István bán által tetszése szerint (sicut sibi placuit) elvett trauai birtokokat visszadja Trau számára.³¹ A báni hatalmaskodások — ha lényegesen kisebb méretekben is — már a tartományurak brutális kilengéseit, atrocitásait idézik.

Dénes horvát-dalmát bán már a XII. század végén Szlavónia iupanusainak (zsupánjainak) tanácsára és ítéletével ítelt.³² A XIII. században a báni ítéletlevek sablonos formájává lett annak hangoztatása, hogy a bán Szlavónia országának nemeseivel együtt ítél,³³ ami mögött persze az a tartalom húzódik meg,

²³ CD IV. 221. sz.; CD IV. 451. sz. stb.

²⁴ CD V. 764—765. sz.; CD IV. 529. sz.

²⁵ CD IV. 514. sz.; CD XIII. 51. sz.; CD V. 52. sz.

²⁶ US I. 84. sz.; US I. 95. sz.; US I. 205. sz.; US I. 262. sz.

²⁷ *Istványi Géza*: i. m. Levéltári Közlemények, 1939. 54—55, 57.

²⁸ CD VI. 26. sz.; CD VI. 208. sz.; CD VI. 265. sz.

²⁹ CD III. 102. sz.; CD III. 224. sz.; CD IV. 521. sz.; CD VI. 27. sz.; CD VI. 197. sz.

³⁰ CD III. 325. sz.; CD IV. 451. sz.; *I. Kukuljević de Saccis*: Regesta documentorum regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae saeculi XIII. Zagrabiae. 1896. 1075. sz.; CD VI. 51. sz.; CD VI. 52. sz.; CD VI. 276. sz.

³¹ CD VI. 97. sz.

³² CD II. 181. sz.; CD II. 185. sz.

³³ CD V. 624. sz.; CD V. 711. sz.; CD V. 899. sz.; CD V. 900. sz.; CD VI. 256. sz. stb.

hogy a bán körül familiárisaiból báni udvar teremtődött. 1261-ben Roland bán említi is udvarának poroszlóját (*pristaldus curie nostre*).³⁴ Gutkeled nembeli István bánnak ugyan Zágrábban báni palotája volt,³⁵ de a báni itinerárium adataiból arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a bán és udvara a XIII. században „körbejárt”.³⁶

A báni és vajdai hatalom egyik erőforrását a familia, a bán és a vajda familiárisainak tömege jelentette. A különkormányzat vezetői körül már méltóságuk kialakulásakor kikristályosodott egy szolgáló (szerviense) csoport, amely segítette adminisztrációjukat. Dénes bán poroszlója már 1183-ban urának (*dominus meus*) nevezte. A vajda officialisait 1206-ban említik első ízben.³⁷ A különkormányzati vezetők familiája különösen a XIII. század közepétől terebélyesedik ki, amikor országszerte rohamosan tért hódít a familiaritás, a magánfamilia intézménye. A bán ettől kezdve számos helyen szerviense képviseli, és a magánfamiáliának a különkormányzat vezetésébe történt benyomulásával az ügyek és képviseletek privát és hivatalos jellege meglehetősen egybefolyik. 1256-ban István bán a pakraci kamarába Benedek zágrábi kanonokot és gercei főesperest küldte, aki ott nem a zágrábi püspököt, hanem a bán képviselte. 1262-ben László zágrábi ispán ura, Roland bán helyett jelent meg a zágrábi káptalan előtt, s ott a bán által megvásárolt magánföld elhatárolását kérte.³⁸

Nevezetes fejzete a báni és vajdai magánfamiáliának a szlavóniai és erdélyi megyésispánok bánhoz, vajdához való viszonya. Fentebb már említettük, hogy Dénes bán 1183–1184-ben Szlavónia zsupánjainak tanácsára ítelt. Eme adat szerint tehát a bán már akkor területének zsupánjai fölé emelkedett, közjogi értelemben felsőbb szervük, felettes hatóságok volt, de magánjogi kapcsok köztük ekkor még annál kevésbé jöhettek létre, mivel e zsupánok bennszülött horvátországiak voltak, s ráadásul a zsupánia inkább örökletes zsupáni tisztet élén hordozó nemzeti szervezet még, semmint szigorúan területi alapon létesült vármegye.³⁹ A minőségi változást az olyan adatok feltűnése és megsokasodása jelzi, amikor a bán ispánjait szeretett híveinek, az ispánok pedig a bán uruknak titulálták.⁴⁰ Fentebb szerénynek ítéltük meg a hiteleshelyi funkciót ellátó, királyi poroszló feladatkörét vállaló, földet iktató bán hatalmát. Az igazság az, hogy az ilyen bán a XIII. század elejének figurája. A bán ugyan a század második felében is kap királyi parancsot birtok iktatására, de ekkor már magánfamiálisát, területileg illetékes ispánját küldi az iktatás elvégzésére.⁴¹

Az első vicebánok és alvajdák a XII. század végén és a XIII. század elején bukkannak fel az oklevelekben.⁴² Ezek feltehetően már a tisztség kialakulásától kezdve a bán és a vajda emberei, szervitorai. Bizonyossá ezt azon típusú adatok teszik, amilyeneket az imént említettünk, vagyis ha a bán a maga vicebánjának, szeretett hívének nevezi a vicebánt, az meg urának a bán. Ilyenek a XIII. szá-

³⁴ CD V. 711. sz.

³⁵ CD VI. 403. sz.; CD VI. 518. sz.; CD VII. 29. sz.; CD VII. 31. sz.; CD X. 10. sz.

³⁶ CD V. 870. sz.; CD V. 873. sz.; CD V. 878. sz.; CD V. 52. sz.; CD V. 53. sz.

³⁷ CD II. 181. sz.; US I. 17. sz.

³⁸ Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. Red. *Ferdinandus Knauz*. Strigonii. 1874. 572. sz.; CD V. 744. sz.

³⁹ Ld. *Nada Klaić*: Postanak plemstva „dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske”. Historijski Zbornik, 1958–1959. 130–134.

⁴⁰ CD V. 597. sz.; CD V. 653. sz.; CD V. 870. sz.; CD V. 15. sz. stb.

⁴¹ CD V. 760. sz.; CD V. 748. sz.; CD V. 829. sz.; CD V. 869. sz. stb.

⁴² Az első adatok: CD II. 217. sz.; CD III. 46. sz.; VR 311. sz.

zad közepén bukkannak fel nagyobb számban.⁴³ A bánnak és a vajdának nagyjából erre az időre sikerült elérniök, hogy területileg illetékes ispánjaikat magánjogi fennhatóságuk alá vonják. A magánfamilia természetéből következik, hogy a familiárisok különbségtétel nélkül magán- és hivatalos természetű ügyekben szolgálták urukat, sorsuk uruk kezében nyugodott. A különkormányzat vezetői a magánfamilia kialakulásával egy időben, a XIII. század közepére szerezték meg azt a jogot, hogy a vicebánt, az alvajdát, továbbá területük ispánjait ők nevezték ki.⁴⁴ Ez a körülmény nagy mértékben növelte a bán és a vajda hatalmát és tekintélyét tartományukon belül. Ezzel a fejleménnyel viszont Szlavónia és Erdély ispánjai elvesztették a közvetlen kapcsolattartás lehetőségét a királlyal, az ő „kiskirályuk” immár minden vonatkozásban — közjogilag és magánjogilag is — a bán és a vajda lett.

Több más mozzanat is jelzi a különkormányzat vezetői helyzetének, társadalmi állásának erősödését, bár igaz, a kor körülményeihez viszonyítva a bán a korábbi évtizedekben is mindig a legmagasabb méltóságok egyikének számított. Kinnamosz a báni tisztelet közvetlenül a király utáni méltóságnak írta.⁴⁵ A bán az 1222. évi Aranybullában is ama négy országos főméltóság egyike, amelynek viselője még másik tisztelet is betölthetett.⁴⁶ A bán és a vajda erejének a XIII. század második felében történt megnövekedése alapján annak az erőgyarapodásnak a része volt, amely általában a világi nagybirtokosságot e korban jellemezte. Ezen túlmenően erősödésüket jó néhány speciális szempont is indokolta. Jövedelmi forrásaik rendszere a XIII. század második felében állapodott meg, legalábbis az ide vonható legkorábbi oklevelek IV. László-koriak (néhány ponton korábbiak). Eszerint a bánt Szlavóniában megillette évente a hét dénáros adó, a nyestbőr- és a szolosmaadó (victualia = élelmiszeradó), a descensus, a tengerparton a vámbevétel, további ítéletei után a törvényesen legyőzött pervesztes földje.⁴⁷ A terményjáradékra utaló adónemek a XIII. század végén már pénzjáradékra voltak kommutálva.⁴⁸ Az Árpád-kori vajda jövedelmei közül csak az alvinci vám harmadát és a bíraskodás után befolyó pénzjövedelmet ismerjük.⁴⁹ A szlavón bánok a XIII. század közepétől kezdve néhány évtizeden át tervszerűen törekedtek arra — nem is eredmény nélkül —, hogy a spalatói és traui ispáni tisztelet, tehát a jelentős dalmát városok feletti közvetlen fennhatóságot elnyerjék.⁵⁰

A bán hatalmának mutatója az is, hogy egyelőre még királyi kamaraként báni kamara létesült, amelyben a bán a király megbízottjaként gyakorolta a

⁴³ CD V. 570. sz.; CD V. 597. sz.; CD V. 653. sz. stb.

⁴⁴ István bán pl. egyik rokonát tette vicebánná, ld. CD IV. 408. sz.

⁴⁵ *Augustus Meineke*: Ioannis Cinnami Epitome. Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonnae. 1836. 262—263. (*Makk Ferenc* kéziratot fordítását használtuk.)

⁴⁶ *Érszegi Géza*: Az Aranybulla (A hétszázötvenedik évfordulóján). Fejér megyei Történeti Évkönyv 6. Székesfehérvár. 1972. 18.

⁴⁷ CD VI. 194. sz.; CD VI. 195. sz.; CD VI. 224. sz.; CD VI. 575. sz.; CD VII. 30. sz.; CD VIII. 249. sz.; CD IV. 410. sz.; CD V. 620. sz.

⁴⁸ CD VII. 30. sz.

⁴⁹ US I. 227. sz.; F. V. 2. 223—224. — A báni és vajdai jövedelmekre ld. *Salamon Ferencz*: Az első Zrínyiek. Pest. 1865. 71—72; *Szilágyi Sándor*: i. m. 77; *Korbuly Imre*: i. m. 73—76; *Hampel József*: i. m. 366; *Biró Ferenc*: A magyar uralom Dalmáciában IV. Béla korában. Bp. 1909. 25; *Jancsó Benedek*: i. m. 50; *Janits Iván*: i. m. 16.

⁵⁰ CD IV. 372. sz.; CD V. 579. sz.; CD V. 585. sz.; CD V. 788. sz.; CD V. 833. sz.; CD V. 850. sz.; CD V. 863. sz.; CD V. 908. sz.; CD V. 913. sz.; CD V. 33. sz.; CD VI. 4. sz.; CD VI. 7. sz. stb.

pénzverés jogát. A Gutkeled nembeli István bán által 1255-től, majd utódai által vert báni denárok olyan minőséget képviseltek, hogy Károly Róbert pénzreformja kezdetekor, 1323-ban az egységes királyi pénzverés mintájául a báni pénzverést tette, új pénz verését ama régi báni denárok pensája szerint határozta el, ahogyan azok néhai István bán által Béla király idejében verettek. De 1272-ben, miután V. István király a drávántúli kamarahaszna tizedét megítélte az esztergomi érsekségnek, az uralkodó a bán számára a kamarahaszna fejében a drávántúli hét-denáros királyi collectát adta. Ez annyit jelentett, hogy a pénzverésből származó jövedelem — mely az évi pénzüjtésből adódó bevétel helyett egyenes adó volt — 1272-től nem a királyt, hanem a bánt illette. A báni pénzek felirata azonban sokáig a rex (vagy dux) címét közli, Lendvai Miklós alatt a XIV. század közepén jelenik csak meg először a feliraton a bán neve (MONETA NICOLAI BANI). A báni kamara önállóságát még a gyökeres pénzreformot megvalósító Károly Róbert sem korlátozta.⁵¹ A bán hivatalos voltát, királytól nyert funkcióját kihasználva könnyebben valósíthatott meg olyan szándékokat, amelyek e korban — a XIII. század közepén — a legtöbb világi nagybirtokost, így köztük a bánt is mozgatták. István bán 1251-ben oklevelet adott ki arról, hogy a dalmát tengerparton (Senjjelel szemben) várost alapít saját hasznára, a magyar király tiszteletére. A város helyét az oda telepedni akaró rabiaknak adja, a hegy csúcsán a bán saját költségén kastélyt (castellum) építtet. Leendő városát a többi dalmát királyi város által élvezett szabadsággal ruhazza fel. 1252-ben ugyancsak István bán a király tiszteletére új szabad falut alapított a szlavóniai Körösben (Križevci), a hospeseknek a zágrábi (gréci és zágrábújfalusi) hospesek szabadságát adományozta.⁵²

A báni hatalom decentralizációja és a — szeparatista törekvéseiket a báni méltóságban megvalósíthatónak látó — főuri velleitások a báni funkció szétdarabolásában jelentkeztek. A dalmáciai bizánci uralom 1180 körüli megszűntetésével kapcsolatban létesült, de akkor még rövid életű külön tenger melléki banság hagyománya a XIII. század folyamán lényegesen megváltozott viszonyok közepette többször is feléledt, 1225-ben, 1243-ban és 1259-ben. Ezek azonban elvetélt kísérletek voltak a báni hatalom megosztására. Az 1259. évi adat mutatja, hogy ekkor a bán és a vicebán között területi elhatárolódás is volt, ugyanis egy másik 1259. évi oklevélben a vicebán mint tenger melléki bán bukkan fel. 1259. évi diplomák igazolják, hogy a bán helyettese és tenger melléki előljárója a bán magán-szerviense volt. Ilyen viszonyok nem kedveztek a báni hatalom huzamos megosztásának.⁵³ A szakadás tartóssá az 1270-es évek közepén vált. 1273-ban Móric a tenger melléki bán (és spatatói podesta), a tenger melléki bán helyettese pedig Šubić Pál. A megosztást mutatja, hogy 1275-ben Kőszegi János egész Szlavónia bánja, Gutkeled nembeli Miklós pedig egész Horvátország és Dalmácia bánja. 1276-ban azonban már Šubić Pált nevezik bánnak, azaz bizonyosan — mint későbbi oklevelekből tudjuk — tenger melléki bánnak.⁵⁴ Ezzel befejezett tényé

⁵¹ CD IX. 91. sz.; CD V. 85. sz. A báni pénzverésre ld. *Čiro Truhelka*: i. m. 1—160 (a kérdés máig legalaposabb feldolgozása); *Hóman Bálint*: Magyar pénztörténet 1000—1325. Bp. 1916. 329—352, 452—454, 459; *Nagy Lóránt*: A Corpus Nummorum Sclavoniae (CNS) tervezete. Az Érem, 1964/27—28. 107—117, 1964/29—30. 146—154.

⁵² CD IV. 409. sz.; CD IV. 426. sz.

⁵³ CD III. 224. sz.; CD IV. 162. sz.; CD IV. 166. sz.; CD V. 633. sz.; CD V. 653. sz.; CD V. 654. sz.; CD V. 655. sz.

⁵⁴ CD VI. 30. sz.; CD VI. 40. sz.; CD VI. 96. sz.; CD VI. 100. sz.; CD VI. 121. sz.; CD VI. 97. sz.; CD VI. 104. sz.; CD VI. 134. sz.; CD VI. 158. sz. Ld. még CD VI. 578. sz.; CD VII. 86. sz.; CD VII. 144. sz. stb. Vö. CD VI. 376. sz.

vált a báni méltóság hosszú időre érvényes megosztása. A Šubićok közel 50 éven át családi hitbizományuknak tekintik és a családon belül töltik be a tengermelléki (horvát-dalmát) banatust, örökletes tisztté téve azt, míg a szorosabb értelemben vett Szlavónia (a Dráva—Száva vidéke) bánságáért a századforduló évtizedeiben a Kőszegiek és a Babonićok csatáztak.

A bán hatalmát jelzi titulusa is. Fentebb olyan példákat idéztünk, amikor a bánok a királyi kegygyel, a király szeretetével magyarázták bánságukat. A teljes igazság azonban az, hogy már nagyon korán megjelenik a báni tiszt isten kegyéből való eredeztetése is, sőt néhány esetben a kettő párhuzamosan fut egyazon oklevélben is. Kledin bán 1116—1117-ben nemcsak István király parancsából, de isten kegyelméből is bánnak minősítette magát. Maurus tengermelléki exercitator 1182-ben szintén megemlítette a királyi kegy mellett az isteni kegyet. Butheco tengermelléki bán is „dei et regis gratia” lett bánnak ítéltek 1259-ben. Ugyanakkor Miklós bán 1240-ben báni titulusaiban csak az isteni kegyre utalt.⁵⁵

Az uralkodók a bánok és vajdák mindinkább nagyra törő hatalmával szemben érdemben tehetetlenek voltak, bár változatos módokon igyekeztek azt korlátozni és az általuk kívánt mederben tartani. Ezek egyike a hivatalok adományozásával történt „politizálás” volt, ahol a hűséget a tisztség elnyerése jutalmazta, a hűtlenséget a tisztség elvesztése büntette. Ez csak ideig-óráig érte el célját, amikor a bánok és vajdák kellően megerősödtek, királyi adományozás nélkül vagy uralkodói szándék ellenére kisajátították a hivatalokat. Nagyjából ugyanezt a summázást adhatjuk a báni és vajdai fennhatóság alól való mentesítést osztogató királyi immunitás-adományokról is. Ilyen kiváltságokban részesültek a Drávántúlon a dalmát városok (Zára, Nona, Trau, Sebenico, Almissa), különböző egyházi intézmények: a spalatói érsekség, a zágrábi, a veszprémi püspökség, a topuskói ciszterek, a templomosok, ilyenben a verőcei, petrinjai, samobori, jastrebarskói, gréci (zágrábi) hospesek, végül pedig szép számmal magánosok, mint pl. Aba nembeli Demeter, a Frangepánok, Tétény nembeli Péter és mások földjei és népei.⁵⁶ Hasonló a helyzet Erdélyben is. Ott a német lovagrend, az erdélyi német hospesek, Krakkó, Igen, Ramasz szász hospesei, Torockó Ausztriából jött bányászai, a désvári, tordaaknai, széki, kolozsi, offenbányai hospesek, a telegdi székelek univerzitása, az erdélyi püspökség, a kerci ciszterciták birtokai és emberei nyertek immunitást.⁵⁷ Mint fentebb láttuk, a bán és a vajda hatalmaskodásaik, erőszakos akcióik során gyakran megsértette az immunitást, a kiváltságolt területek gazdagsága pedig amúgy is felkeltette a különkormányzat vezetőinek étvágyát. Az immunitás nem védte tehát meg a mentesség birtoklóit a báni és vajdai hatalmaskodásoktól, a XIII—XIV. század fordulójának idején pedig a báni és vajdai méltóságot felhasználó tartományurak joghatóságától, de az immunitások a drávántúli és erdélyi részeken már olyan nagy méreteket öltöttek, hogy a tartományurak megfékezése után a Károly Róbert érdekében működni akaró bán és vajdát szinte légüres térbe szorították. Ezért az uralkodó 1324-ben és 1325-ben mind Erdély, mind Szlavónia területén minden korábban adott exemptiót érvénytelenített, mindenkit ama területen és minden erdélyi

⁵⁵ CD II. Addenda c) 2. sz.; CD II. 178. sz.; CD V. 633. sz.; CD IV. 112. sz. Ld. még CD II. 209. sz.

⁵⁶ CD II. Addenda c) 2. sz.; CD III. 46. sz.; CD IV. 133. sz.; CD IV. 404. sz.; CD V. 621. sz.; CD II. 83. sz.; CD II. 84. sz.; CD II. 93. sz.; CD II. 315. sz.; CD III. 31. sz.; CD III. 84. sz.; CD III. 300. sz.; CD III. 367. sz.; CD IV. 113. sz.; CD IV. 149. sz.; CD V. 577. sz.; CD VI. 121. sz.; CD IV. 95. sz.; CD IV. 383. sz.; CD VI. 365. sz. stb.

⁵⁷ US I. 19. sz.; US I. 43. sz.; US I. 17. sz.; US I. 250. sz.; US I. 239. sz.; US I. 249. sz.; US I. 437. sz.; US I. 133. sz.; US I. 81. sz.; US I. 200. sz.; US I. 107. sz. stb.

és drávántúli ügyet a vajda, illetve a bán illetékességi körébe utalt.⁵⁸ Ha ezt többször maga Károly Róbert és Erzsébet királyné is megszegte,⁵⁹ eme, az ismét megváltozott körülmények között hozott királyi intézkedések a korábbi uralkodók által folytatott immunitási politika kudarcának utólagos beismerését jelentik.

Semmi kétség nem fér hozzá, hogy a báni és a vajdai hatalom elsősorban akkor vált veszélyessé a királyi hatalom és az ország egysége számára, amikor a bán és a vajda szlavóniai és erdélyi fennhatóságának a közjogi vonatkozásokon túl magánjogi helyzete is nyomatékot adott. A személyi kapcsolatok és függési viszonyok rendszerének kiépítése — a magánfamília létesítése — mellett elsősorban arra kell gondolnunk: óriási pozíció- és erőbőbbletet jelentett a különkormányzat vezetői számára, ha magánbirtokaik is hivatali ténykedésük színterén, tehát Szlavóniában és Erdélyben terültek el. A XIII. század 70-es, 80-as éveig a bánok és vajdák általában magyarországi genusok leszármazottai voltak, törzsbirtokaik is a szorosabban vett Magyarországon terültek el. De már ezek a Drávántúlon és Erdélyben csak „vendégeskedő” bánok és vajdák is különböző módokon (királyi adomány, hivatali tisztség, azaz igazságszolgáltatási funkció ellátása révén) birtokokra tettek szert ott. A bánok közül földjei voltak Szlavóniában pl. Türje Dénesnek, Atyusznak, Gutkeled Istvánnak és Miklósnak, Tétény Péternek és főleg Rátót Rolandnak.⁶⁰ Erdélyben Lőrinc vajda és Borsa nembeli László vajda rendelkezett birtokokkal.⁶¹ A széttagolódás igazi veszélyét azonban az idézte fel, ha olyan bán vagy vajda lépett tisztségbe, akinek a Drávántúlon vagy Erdélyben tekintélyes birtokai voltak. Ezért ítéltető a területi különkormányzat történetében a széttagolódás korábban el nem ért szintjeként a Szlavóniában birtokos Babonícók, a tenger melléken őshonos Subicók bántása, illetve az Erdélyben birtokló Kán László vajdasága. A Babonícók — a Kőszegiakkal harcolva és osztozva —, a Subicók és a Kánok évtizedekig birtokolták a báni és a vajdai méltóságot, közjogi méltóságukra támaszkodva — hasonlóan a nádori dignitashoz görcsösen ragaszkodó Csák Mátéhoz vagy Aba Amadéhoz — széles területre terjesztették ki magánjogi fennhatóságukat, korábban érintetlenül hagyott királyi felségjogokat bitoroltak (pénzverés, önálló külpolitika), valóságosan kiskirályai voltak tartományuknak.

Ha megvonjuk a báni—vajdai igazgatás szuverenitásának mérlegét az 1270—1280-as évekig, számos ponton olyan megállapításra kell jutnunk, amely nem engedi meg, hogy ezt a szuverenitást magasra taksáljuk. A bánok és a vajdák általában nem gyakorolnak felségjogokat (e vonatkozásban még a királyi engedéllyel folyó báni pénzverés sem meríti ki a szuverén és önálló pénzverés, a *ius et potestas propriae monetae* fogalmát), nem folytatnak önálló külpolitikát, nem adományoznak fennhatóságuk királyi földjeiből, nincs háramlási joguk stb. A bánok és vajdák ereje voltaképpen nem több, mint azon nagybirtokosoké, akik nádori vagy országbírói tisztség birtokában jutottak el a tartományúrrá váláshoz. Ha nem így lenne, a báni és vajdai különkormányzat területén kialakult tartományuraságok mennyiségileg vagy minőségileg különböznének az ország más területein létrejött nagyúri kiskirályságoktól, és más, azokétól eltérő sorsban

⁵⁸ Nagy Imre—Nagy Gyula: Anjou-kori okmánytár (I—VII. Bp. 1878—1920. A továbbiakban: AO) II. 107. sz.; F. VIII. 2. 296. sz.

⁵⁹ AO II. 406. sz.; US I. 478. sz.

⁶⁰ CD IV. 205. sz.; CD V. 555. sz.; CD V. 573. sz.; CD V. 689. sz.; CD VI. 204. sz.; CD VI. 232. sz.; CD VI. 319. sz.; CD VI. 355. sz.; CD VI. 377. sz.; CD VI. 484. sz.; CD VI. 513. sz.; CD VII. 112. sz.; CD VII. 134. sz. stb. Ld. még CD III. 131. sz.; CD V. 873. sz. stb.

⁶¹ US I. 192. sz.; W. X. 59. sz.; W. X. 60. sz. stb.

osztoznának. De ilyent nem tapasztalunk. Vagyis a báni és vajdai hatalom szuverenitását is az ország arisztokráciájának, királyi hatalmának ereje és a kettő közötti erőviszonyok határozzák meg. Ennek az erőegyensúlynak a XIII. század végén az oligarchia javára történt megbomlása a báni és vajdai hatalom, még pontosabban: a báni és vajdai méltóságra építő tartományúri hatalom szuverenitását ugrásszerűen megemelte, viszont a XIV. század első felében a királyi hatalom viszonylagos megerősödése a szuverenitás számos megnyilvánulási formáját letörte. Mivel ugyanezek a mozgások a tartományuraságok nem báni—vajdai különkormányzatra támaszkodó részének körében is maradéktalanul érvényesültek, azt kell mondanunk: a magában a báni és vajdai különkormányzatban már pusztán az igazgatás különállása, más területekétől eltérő volta következtében is fellépő *belső, immanens* centrifugális tendenciák a XI—XIV. században még állendelt jelentőségűek voltak, csekély szerepet játszottak, inkább potenciális *lehetőséget* jelentettek egy olyan széttagolódás későbbi (XV. századi) megvalósulása számára, amely immár a báni—vajdai különállás *belső sajátjából* fakad.

Eme utolsóként említett gondolatunk annak a kérdésnek a vizsgálatát a vizsgálat szükségességét veti fel, hogy mennyire lehet vagy kell számolnunk már a XII—XIII. században a drávántúli és erdélyi fejlődés sajátosságos, a magyarországitól eltérő vonásaival, mennyiben kereshető a báni és vajdai hatalom szuverenitásában a drávántúli és erdélyi különállás eleve adott, a tartományok *belső helyzetéből* fakadó, immanens volta. A kérdés vizsgálatának régi és új elméletek adnak aktualitást. A transzilvanizmus elmélete az erdélyi különállást még a vajdai hatalom kialakulását megelőző időre, a régi gyula-méltóságra vezette vissza, és az erdélyi fejlődést immanens erők munkájának tulajdonította, erdélyi eredetű sajátosságokkal magyarázta.⁶² Ismeretes, hogy a mai román történetírás Erdély középkori történetének minden pontján nagy szerepet juttat a szerinte Erdélyben őshonos román lakosságnak, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy Erdély sajátos fejlődését a románság jelenléte, ősi intézményeihez való szívós ragaszkodása szabta meg. „Ezek a jellemző sajátosságok: a vajdaság (az egész országot átfogó, politikai-közigazgatási szervezési forma), a kisebb vajdaságok, kenészek, kerületek, szék stb. a hűbéri magyar állam többi részétől eltérő fejlődési vonalat jelölt ki Erdély számára annak a történelmi korszaknak egész tartamára, amíg ehhez az államhoz tartozott, és ez magyarázza meg: Erdély miért nem olvadt be sohasem teljesen a magyar királyságba, miért nem alkotott ezzel együtt egységes, egyetlen országot, hanem két különálló ország maradt.”⁶³ Köztudott, hogy a századforduló erősen közjogias érdeklődésű horvát történetírása a királyi hercegek és bánok drávántúli kormányzásában Horvátország önállóságát látta, s a drávántúli fejlődés magyarországiétól eltérő voltát a szláv (horvát) etnikum jelenlétével magyarázta. Mint Ferdo Šišić írta: 1102 óta ugyan a magyar király horvát király is, de „Magyarország és Horvátország nem alkotott egységes államot a *belső* kormányzást illetően, hanem mindkét királyság továbbra is külön politikai, területi és etnikai egységet képezett”.⁶⁴ Ezek a nézetek a mai horvát történetírástól

⁶² Összefoglaló, bár nem tendencia nélküli cáfolatát ld. *Deér József*: i. m. 198, 205.

⁶³ Erdély története I. Szerk. *Miron Constantinescu*. Bukarest. 1964. 108, 120—121. (A vonatkozó részt *Ștefan Pascu* írta.)

⁶⁴ *Ferdo Šišić*: Pregled povijesti hrvatskoga naroda. Zagreb. 1962. 248. Ld. még *Dane Gruber*: Iz starije hrvatske povijesti. Vjestnik, 1901. 79—81 stb. Vö. *Marczali Henrik*: Az Árpádok és Dalmácia. 78.

sem idegenek. Nada Klaić szerint az Árpádok uralma Horvátországban csaknem névleges volt.⁶⁵

A drávántúli és erdélyi fejlődés (a báni és vajdai tisztt) analóg voltára a szakirodalom már sokszor rámutatott. A megfelelések okát széles körben fellelhetőnek vélték; magyarázták olyan azonosságokkal, melyeket Magyarországhoz való „kései” csatlakozásukban (a magyar honfoglalás hiányában), a királyi birtok nyomasztó túlsúlyában, a határőrgrófi szervezet (marchionatus) közös meglétében, a magyarországi központtól való távolságukban gondoltak megtalálni.⁶⁶ Magunk arra mutatunk rá: eme tartományok — a korai időkben kiváltképpen — olyan szintjére jutottak a különállásnak, ahogy ezt korábbi (állami) létük ereje meghatározta. Külön bizonyítás nélkül is kézenfekvő: az izolációnak, a Magyarországtól való különállásnak erősebbnek kellett lennie a viszonylag fejlett kora feudális államisággal rendelkező Horvátországban, mint a dunai bolgárok államiságának perifériáján fekvő Erdélyben vagy mint a magyar és horvát államiság gyepűterületein elterülő, egyikhez is, másikhoz is csak rövid időre csatlakozó, szűkebb értelemben vett Szlavóniában. Eszerint tehát vizsgálatainkat három terület — a tenger mellék, a Dráva—Száva vidéke és Erdély — fejlődési sajátosságainak felderítésére kell fordítanunk.

Mielőtt ezt tételesen is megkezdenők, egy napjainkig élő tévhitet kell eloszlatnunk. Szerintünk a bán és a vajda létében és munkálkodásában a korai időkben nem az általuk irányított terület különállása jutott elsősorban kifejezésre (bizonyosan nem a báni és vajdai tisztt létesítő és éltető korai királyi hatalom szándéka szerint), hanem az a törekvés, hogy — paradox módon — a különkormányzat mind szorosabban kapcsolja e tartományokat Magyarországhoz, plántálja át a Dráván és a Királyerdőn a magyar államiság intézményeit, és ilyen módon simítsa el az eltérő fejlődésből és a különböző előlethelel adódó különbségeket Magyarország és a tartományok között. Igaz, alig van konkrét, kézzelfogható adatunk a bán és a vajda ilyen irányú működésére a korai — XI—XII. századi — évtizedekből (sőt, még adataink is alig vannak), de részint néhány korai forrás, részint pedig a bőségesen előforduló XIII. századi adatok olyan folyamatokról, tendenciákról adnak számot, amelyek nem bonyolódhattak le a bán és a vajda ellenében.

Az egyik nyomon kísérhető folyamat a magyarországi vármegyeszervezet exportja. Hogy a magyar államisághoz frissen került területeket más vonatkozásban is magyarországi erők támogatták, és intézményei kibontakozását a Magyarországgal való asszimiláció irányában segítették elő, azt frappánsan bizonyítja a zágrábi püspökség alapítása. Az új egyházmegyének püspöke Somogy és Zala megyéből rendelt officinariusokat,⁶⁷ magát a püspökséget pedig a szentistváni

⁶⁵ *Nada Klaić*: i. m. 121—163.

⁶⁶ *Tagányi Károly*: Megyei önkormányzatunk keletkezése. Értekezések a történelmi tudományok köréből XVIII. kötet 6. szám. Bp. 1899. 14—16; *Hóman Bálint*: A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában. Bp. 1921. 173—174; *Marczali Henrik*: i. m. 77; *Hóman Bálint—Szekfű Gyula*: i. m. I.² 302; *Makkai László*: Erdély népei a középkorban. Magyarok és románok I. Szerk. *Deér József* és *Gáldi László*. A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve. Bp. 1943. 329; *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig.² Bp. 1949. 326—327. Ld. még *Deér József*: i. m. 198; *Asztalos Miklós*: i. m. 185; *Georg Eduard Müller*: i. m. 30; *Istványi Géza*: i. m. Levéltári Közlemények, 1940—1941. 200; *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában. A hűbériség és rendiség problémája. Mátyás király Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára I. Szerk. *Lukinich Imre*. Bp. é. n. [1940.] 346; *K. Horedt*: i. m. 118.

⁶⁷ CD I. 162. sz.

alapítású Kalocsának rendelték alá. De visszatérve a megyeszervezésre: számos XIII. századi adat bizonyítja, hogy Zala, Somogy és Baranya megye átnyúlt a Dráván. Ezek részint arról tájékoztatnak bennünket, hogy bizonyos Dráva—Száva-közi helységek (Medjurača, Slanje, Rasinja, Zdenci stb.) e dunántúli megyék valamennyikének a területén fekszenek, illetve hogy a zalai, somogyi várnak a Drávántúlon vannak birtokai.⁶⁸ Az adatok minden bizonnyal annak a korai, XII. századi szervezőmunkának a maradványai, amikor a magyar királyok a Dráva—Száva közére a dél-dunántúli megyék fennhatóságát akarták kiterjeszteni. Ez végül is maradandó eredménnyel csak Baranya megye esetében járt;⁶⁹ Zala és Somogy megye déli határa a Dráva politikai határrá merevedésétől, a XIII. század közepétől a Dráva vonalát követte, míg a Dráva—Száva közén a sok kis szlavóniai zsupánia (Zagorje, Garić, Garešnica, Rovišće stb.) egyesítésével négy megye: Zágráb, Varasd, Kőrös és Pozsega comitatus alakult. Hasonló folyamat a történeti Erdély területén is lejátszódott. Kalota vidékét keleti irányú terjeszkedése során Bihar megye olvasztotta magába, és csak később, a XIV—XV. században került át Erdélybe, Kolozs megyébe.⁷⁰ Még tisztábban mutatja ezt a Tiszától a Kárpátokig húzódó nagy Szolnok megye példája. A történeti Erdély északi részét a Tisza parti Szolnokból szervezték meg. Erdély e része csak a XIII. század második felében került az erdélyi vajda fennhatósága alá, és csak ez időtől kezdve értődött bele a történeti Erdély fogalmába.

A másik, a megyeszervezéstől elválaszthatatlan folyamat a magyarországi várszervezet átlpántálása a Drávántúlra és Erdélybe. A Dráva—Száva vidékén a magyar szervezés erősen támaszkodott a szlavóniai zsupániákra: így találkozzunk az oklevelekben gorai, zágrábi, gorikai, kőrösi, podgorjei, rovišćei, zagorjei, dubicai, garići, varasdi, glavnicai, valkói, kalniki, kovázdi, moravcei és oklići várnépekkel, várjobbágyokkal, várföldekkel.⁷¹ Erdély területén pl. a szolnoki, fehérvári, tordai várszerkezet elemei tűnnek elénk a XIII. század második felében.⁷² Bizonyosnak kell tehát tekintenünk, hogy a korai időszak (főleg a XII. század) bánjai és vajdái elsősorban arra törekedtek, hogy mindinkább közelítsék a tartományokat Magyarországhoz, és hogy felszámolják az ország különböző részei közti különbségeket. Hasonló irányba mutattak a jogfejlődés tendenciái is. A poroszlóállítás gyakorlata, a generális kongregációk celebrálása Szlavóniára és Erdélyre is áttért.⁷³

Ugyanakkor lehetetlen tagadni, hogy már ezek az egységesítő törekvések nem egyenlő eredményt hoztak a különböző tartományokban. A tenger mellék (Horvátország és Dalmácia) az a regio, ahol e tendenciák megfeneklettek, illetve nem is tudtak erőre kapni. Horvátországban a magyarországi típusú várszerve-

⁶⁸ A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I. Szerk. *Erdélyi László*: Bp. 1902. 129. sz.; CD IV. 83. sz.; CD IV. 256. sz.; CD IV. 327. sz.; CD IV. 315. sz.; CD IV. 422. sz.; CD IV. 526. sz.; CD V. 559. sz.; CD V. 620. sz.; CD V. 739. sz.; Hazai okmánytár (I—VIII. Győr—Bp. 1865—1891. A továbbiakban: HO) VII. 109. sz.; CD VI. 255. sz.; CD VI. 509. sz. stb.

⁶⁹ *Győrffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza A—Cs. Bp. 1963. 253—255.

⁷⁰ *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Bp. 1940. 27—29; *Mályusz Elemér*: A magyarság a középkori Erdélyben. Hittel, 1943/1. 272; *Győrffy György*: i. m. 569—570.

⁷¹ CD III. 84. sz.; CD III. 175. sz.; CD III. 213. sz.; CD III. 221. sz.; CD III. 266. sz.; CD III. 323. sz.; CD IV. 329. sz.; CD V. 543. sz.; CD V. 559. sz.; CD V. 625. sz.; CD V. 659. sz.; CD V. 774. sz.; CD V. 821. sz.; W. VIII. 135. sz.; CD VI. 379. sz. stb.

⁷² US I. 95. sz.; HO VI. 83. sz.; HO VI. 117. sz. stb.

⁷³ CD II. 94. sz.; CD VI. 26. sz.; F. VI. 1. 118—119. stb.

zet nem vert gyökeret. A létesítésére irányuló vérszegény erőfeszítések egyetlen sovány bizonyítékának azt az adatot tekinthetjük, miszerint 1263-ban a lykai vár földjét említik, ugyanis az oklevélben leírt körülmények megengedik e Lyka (Lyca) azonosítását a Konsztantinosz által említett 14 horvátországi zsupánia egyikével, Lítzával.⁷⁴ Nem terjedt el Horvátországban a magyarországi vármegyrendszer sem. Igaz, az egyik konsztantinoszi zsupánia, Brebéri 1251-ben mint comitatus Breberiensis fordul elő IV. Béla oklevelében,⁷⁵ de a terminológiai azonosságból még nem következtethetünk az intézmény azonosságára. Ugyancsak nem honosodott meg a tenger melléken a generális kongregáció sem. Adózási tekintetben is konstatálhatjuk a horvátországi különállást: itt sem a marturinát (vagy kunovinát), sem a tributumot nem szedték. Halvány nyomai a horvát izolációnak katonai téren is mutatkoznak: a horvát hadsereget (exercitus chroaticus) három magyar királyi oklevél is (III., illetve IV. Béla oklevele) említi.⁷⁶ Ezek közül az egyik a kiállítandó fegyveresek számát illetően a Gvozd hegységet (a trpimiroviçi Horvátország határát) említi cezuraként.⁷⁷ A horvát különállás okaira a horvát történetírás rámutatott. Kétségtelenül a legfontosabb mozzanatot az Árpádok tenger melléki uralmának megítélése szempontjából az a körülmény, hogy az Árpádok „túl későn” érkeztek az Adria partjára, akkorra a Trpimirovićok már eladományozták az amúgy is szerény királyi birtokokat. Az Árpádoknak ott nem voltak számottevő birtokaik, tenger melléki adományaik ezért részint immunitás-adományok, részint pedig (a horvát zsupániák adományozása, mint pl. Modrusé, Vinodolé, Bribiré) a nagybirtokosi javak bírásának utólagos jogi szentesítését jelentették. Ez a magyarázata annak, hogy Horvátországban sem királyi várszervezet, sem királyi megyerendszer nem jött létre. De nemesi vármegye sem alakult, mivel a zsupániák már a trpimiroviçi korszakban főúri kézbe kerültek, mielőtt viszonylag erős köznemesi réteg jött volna létre.⁷⁸ Az adózási különállás oka is erre a mozzanatra vezethető vissza: azok az adók hiányoztak Horvátországban, melyeket az Árpádok eredetileg földesúri adóként saját magánbirtokaikról szedettek be. A főurak a Trpimirovićoktól nyert immunitásaikra hivatkozva szívósan ragaszkodhattak katonai kiváltságaikhoz, ami Horvátország katonai vonatkozású izolációjára vezetett az Árpád-korban. Az igazságszolgáltatás horvát és magyar különbségeire a „Horvátország szokása szerint” kitételek utalnak. 1361-ben I. Lajos király előírja a horvát-dalmát bánoknak, hogy egy birtokperben ne a horvát-dalmát, hanem a magyar szokásjogot

⁷⁴ CD V. 748. sz.; *Moravcsik Gyula*: Biborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 144–145.

⁷⁵ CD IV. 405. sz.

⁷⁶ CD II. 247. sz.; CD IV. 132. sz.; CD IV. 383. sz.

⁷⁷ A horvátországi külön fejlődésre ld. *Pesty Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék II. Bp. 1880. 202; *Pauler Gyula*: Horvát-Dalmátország elfoglalásáról (1091–1111). Századok 1888. 331; *Marczali Henrik*: i. m. 78; *Biró Ferenc*: i. m. 27–31; *Istványi Géza*: i. m. Levéltári Közlemények, 1940–1941. 199–200; *Nada Klaić*: i. m. 130–134; *Oleg Mandić*: „Pacta conventa” i „dvanaest” hrvatskih bratstva. Historijski Zbornik, 1958–1959. 172–183; *Nada Klaić*. Tzv. „pacta conventa” ili tobožnji ugovor između plemstva dvanaestero plemena i kralja Kolomana 1102. godine. Historijski Pregled, 1960. 116–120; *Elekes Lajos*: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp. 1964. 90. Ld. még *Ferdo Šišić*: i. m. 167. — A Gvozd más természetű cezuraként való felbukkanására ld. CD IV. 426. sz.

⁷⁸ Ld. *Nada Klaić*: Historijski Zbornik 1958–1959. 130–134; *Nada Klaić*: Historijski Pregled, 1960. 116–120; *Nada Klaić*: Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb. 1971. 537.

alkalmazza.⁷⁹ További izoláció forrása volt a tengerparton az erős és fejlett dalmát városok sora, amelyek a hódítók (Velence, Bizánc, Magyarország) gyakori változásai ellenére is évszázadokon át a maguk zárt, befelé forduló életét élték.⁸⁰ Mindezek alapján nem lehet kérdéses, hogy a tenger mellék különállásában a trpimiroviçi Horvátország államisége maradványainak az Árpádok államiségébe való beépülését, végső soron tehát a trpimiroviçi Horvátország államiségének erejét kell látnunk.

Másként kell megítélnünk Szlavónia és Erdély helyzetét már csak azért is, mert a területeken a magyar foglalás előtt a trpimiroviçi államhoz hasonló erejű és fejlettségű államképződmények nem léteztek. A szlavóniai és erdélyi különállás vizsgálata ezt a más megítélést mindenben indokoltá teszi. Mindezekelőtt a szlavóniai és erdélyi különállás szimptomái azonosak: mindkét területen korlátozottabb a köznemesség autonómiája, közterhek és szolgáltatások a XIV. századig a szlavóniai és erdélyi nemesi is terheltek (adót fizetett, descensus-t teljesített), a nemesi vármegye tisztikarát nem a vármegye, hanem a tartomány választotta, ráadásul Erdély megyéiben nem is a szokásos négy szolgabíró, hanem csak kettőt, a fő- és az alispánt pedig nem a király, hanem a bán és a vajda nevezte ki.⁸¹ (Olykor fiktív különbséggel is növelték a kutatók a különállás mutatóinak számát: a marturina pl. nem Szlavónia kizárólagos adóneme, hiszen nyestbőradót Magyarország más részén, Erdélyben és Észak-Magyarországon is szedtek.⁸²) Ha végigfutjuk a szlavóniai és erdélyi különállás valóságos mutatóit, fel kell figyelni arra, hogy egyik sem utal a XIII. század közepe előtti időre, sőt, mindegyik kifejezetten XIII. századi társadalmi-politikai folyamatokhoz, részint a köznemesség kialakulásához, részint a báni—vajdai hatalom területi kiterjedéséhez, illetve a bán és vajda joghatósága erősödésének tendenciájához kapcsolódik. Ennek igazolására fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a nemesi önkormányzat sem Szlavóniában, sem Erdélyben nem kezdődik később, mint Magyarországon,⁸³ hiszen pl. a rovišcei, zágrábi, orbászi, szolnoki curialis comesszel, vagyis alispánnal már a XIII. század második felében találkozunk,⁸⁴ továbbá pl. orbászi szolgabírák már 1273-ban, valkóiak 1303-ban, erdélyiek pedig 1291-ben és 1303-ban felbukkannak.⁸⁵ Inkább azt állapíthatjuk meg, hogy a magyarországgal egyazon időben indult szlavóniai és erdélyi önkormányzati

⁷⁹ CD VIII. 402. sz.; CD IX. 42. sz.; *Thallóczy Lajos—Horváth Sándor*: Alsó-Szlavóniai okmánytár (Dubicza, Orbász és Szana vármegyék). Bp. 1912. 48. sz. Ld. *Bónis György*: A székesfehérvári törvénynapról az „ország szabadságáig”. Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Szerk. *Kralovánszky Alán*. István király múzeum közleményei A. sorozat 14. sz. Székesfehérvár. 1972. 90.

⁸⁰ A dalmát városok viszonyaira ld. *ifj. Palugyay Imre*: Történeti vázlatok Dalmáciának hazánkhoz viszonyairól. Pesten 1852. 5—12; *Biró Ferenc*: i. m. 6—13, 27—31; *Szabó László*: Városi élet a középkori Dalmáciában. Bp. 1917 passim; *Grga Novak*: Povijest Splita I. Od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god. Split. 1957 passim.

⁸¹ A szlavóniai és erdélyi külön fejlődésre ld. *Tagányi Károly*: i. m. 14—18; *Deér József*: i. m. 197—200; *Iczkovits Emma*: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Település- és népiségtörténeti értekezések 2. sz. Bp. 1939. 11—12; *Balázs Éva*: Kolozs megye kialakulása. Település- és népiségtörténeti értekezések 3. sz. Bp. 1939. 64—65; *Janits Iván*: i. m. 16, 38.

⁸² *Vjekoslav Klaić*: Marturina. Slavonska daća u srednjem vijeku. Rad Jugoslavenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Knjiga 157. U Zagrebu 1904. 163. Vö. *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Századok, 1958. 78. old. 190. jegyz.

⁸³ *Balázs Éva*: i. m. 64.

⁸⁴ CD IV. 514. sz.; CD V. 654. sz.; CD V. 970. sz.; US I. 95. sz.

⁸⁵ W. IX. 25. sz.; Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) DL. 91153; US I 246. sz.; Suky-cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz.

fejlődés lelassult, teljessé nem vált. Erdély példája jól mutatja, hogy ezt a deformálódást a vajdai, még pontosabban: a vajdaira támaszkodó tartományuri hatalom okozta. Közismert, hogy a szolgabírák száma országosan is csak bizonyos ingadozás után állapotodott meg négyben: 1273-ban a zágrábi és kőrösi ispánnal négy-négy nemes és két-két várjobbágy ítélt, 1291-ben pedig három zarándi szolgabírárt említenek.⁸⁶ Hasonló ingadozást látunk Erdély esetében is: 1291-ben hol két, hol négy erdélyi szolgabírárt említenek,⁸⁷ Kán László vajda nyilván oligarchikus törekvései miatt szívesebben látott két szolgabírárt, de még ő is foglalkoztatott ítélkezésében négy nemeset.⁸⁸ 1314-ben azonban már Kolozsban két, 1315-ben Dobokában is két (esetleg három), 1316-ban pedig Fehér megyében ugyancsak két szolgabírárt látunk működni.⁸⁹ A szlavóniai és erdélyi különállás indexei tehát egyáltalán nem mutatnak arra, mintha évszázadokkal korábbi, a magyarországitól eltérő államiság maradványait őriznék (ha volt is ilyen korai különállás, azt a XI—XII. század integráló törekvései a forrásszegény korban számkunkra nyomtalanul felszámolták), sőt, nagyon határozottan eme különállás újsütetű voltára, XIII. századi eredetére utalnak. Vagyis itt, Szlavóniában és Erdélyben a — tartományok egész területére éppen a XIII. században hatalmát kiterjesztő — báni és vajdai különkormányzat működésének eredményei a különállás indexei. Itt a különkormányzat teremtett igazi tartományi különállást. Ez a másodlagos keletkezésű különállás is kialakította a maga szokásrendszerét. Már a XIII. század középső harmadában többször hivatkoznak Szlavónia szokásaira (consuetudo approbata).⁹⁰ Az egységesítő, a különállást felszámolni igyekvő tendenciák persze nemcsak a XII. században hatottak. Károly Róbert 1324-ben az összes erdélyi nemeset felmentette a victualiák, a fertó-adókvetések és a vajdai descensusok teljesítése alól, majd I. Lajos az 1351. évi Aranybullában a Dráva—Száva közén, Pozsegában és Valkóban lakó nemeseket látta el a bánzsolozmája (Banzulusmaya) nevű nyestbőradó, illetve minden más exactio alóli mentesség kiváltságával.⁹¹ Ezzel tehát az Anjou-királyok levették az erdélyi és a drávántúli nemesek válláról az őket sújtó közterheket és a szolgáltatások terhét, szélesebbre tárták e tartományokban a nemesi autonómia megteremtése felé vezető út kapuját.

A XIII. században a különkormányzati rendszer báni formája kettős értelemben is fejlődésnek indult Magyarországon. Egyrészt az ország újabb területein alakultak báni különkormányzatok. Ezek sorában a legkorábbi a Déli-Kárpátok déli lejtőire támaszkodó szörényi bánóság. Az első szörényi bánnal 1233. évi oklevélben találkozunk, ezt nem sokkal előzhette meg a szörényi bánóság létrehozása.⁹² A délvidéki bánóságok születésének dátuma az 1272. év. Béla macsói hercegnek

⁸⁶ CD VI. 26. sz.; HO VIII. 254. sz.

⁸⁷ US I. 246. sz.; G. D. Teutsch—Fr. Firnhaber: Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens I. Wien. 1857. 178. sz.

⁸⁸ Suky-cs. lt. 2. OL Filmtár 5551. doboz; A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I. Pest. 1871. 142. sz.

⁸⁹ *Barabás Samu*: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára I. Bp. 1895. 16. sz.; AO I. 351. sz.; F. VIII. 1. 321. sz. Ld. még US I. 370—371. sz.; *Varjú Elemér—Iványi Béla*: Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonci Bánffy-család történetéhez I. Bp. 1908. 53. sz.; US I. 440. sz. stb.

⁹⁰ CD IV. 95. sz.; CD V. 877. sz.

⁹¹ *Hóman Bálint*: i. m. A magyar királyság pénzügyei 254—256; *Marczali Henrik*: A magyar történet kútfoínak kézikönyve. Bp. 1902. 221.

⁹² RA 599. sz. Ld. még *Pesty Frigyes*: A szörényi bánóság és Szörény vármegye története I. Bp. 1877. 13—14.

1272-ben Kőszegi Henrik által történt meggyilkolását követően — mint már Wertner Mór megfogalmazta — „a megöltnek hercegségét erre a magyar főurak közt osztották fel, kiket — mint eddig a szlavóniai és szörényi bánt — az ország főurai közé felvettek”.⁹³ Béla dukátusából a macsói, a barancsi és kucsói, a sói és ozorai, továbbá a boszniai bánságot szervezték meg a Száva és az Al-Duna vonalától délre. Élükre báni rangban a vezető magyar genusok — a Rátótok, a Pécek, a Héderek és a Gutkelek — tagjai kerültek.⁹⁴ E területek a magyar államhoz feudális expanzió során kerültek, vármegyei előzményeik nem voltak; Magyarországra való beillesztésük első lépését jelentette a báni különkormányzat megszervezése. Exponált földrajzi fekvésük már a XIII. századtól kezdve — a török időkben pedig még inkább — fő feladatukat a katonai teendők ellátásában szabta meg. Báni elnevezésüket bizonyára „mintegy utánzásul” nyerték,⁹⁵ vagyis Szlavónia megnevezése szolgálhatott mintául, ugyanakkor Boszniában is már a XII. században Magyarországtól függő báni kormányzat alakult.⁹⁶

Másrészt a különkormányzati rendszer báni formája terminológiai értelemben is fejlődésnek indult. Éppen az imént tettünk említést arról, hogy Magyarország déli határain a XIII. század utolsó évtizedeiben az Adriától az Oltig közel ezer kilométeres hosszúságban báni nevet viselő különkormányzatok sora húzódtott. A vajdai elnevezésnek a román etnikumtól független voltára már az erdélyi száz történetírás rámutatott, amikor azt hangoztatta: a főleg románok által lakott Szörénység különkormányzata mint báni és nem mint vajdai különkormányzat kelt életre,⁹⁷ sőt, amikor a Szörénységet (annak túlnyomó részét) a havasalföldi román állam elfoglalta,⁹⁸ élén a bán (amely nevében visszaül magyarországi eredetére) mint a román állam tisztségviselője továbbra is megmaradt.⁹⁹

Visszatérve a báni terminológia kiteljesedésének kérdésére, kétségtelenül érdekes fejezete ennek az erdélyi bán problematikájára. Amíg csak egyetlen ide vonatkozó adatot — egy 1261. évi oklevél Erney banus quondam Transiluanus adatát¹⁰⁰ — ismerték, addig úgy vélekedett történetírásunk, hogy ez „csak véletlen elírás lehetett”, a banus méltóságjelölő Erney nevének tartozéka.¹⁰¹ Már az gyanút keltő és sajtáságos, hogy — mint Karácsonyi János megjegyezte — Erneyt „élte fogytáig a bán czimmel különböztetik meg, és mégsem tudjuk, miféle bán volt”.¹⁰² Pedig V. István herceg idézett hiteles 1261. évi oklevele megmondja: erdélyi bán volt. A korszak oklevelei átvizsgálásának eredményeképpen újabb adatok kerültek elő. IV. Béla király 1261. évi diplomája szeretett híveként

⁹³ Wertner Mór: i. m. Századok, 1909. 472. Ld. még Pauley Gyula: A magyar nemzet története II. 2 305—306.

⁹⁴ A szörényi, valamint a délvidéki bánok listáinak összeállítását ld. Pesty Frigyes: A macsói bánok. Századok, 1875. 368—372; Pesty Frigyes: i. m. A szörényi bánság 248—250; Wertner Mór: i. m. Századok, 1909. 472—474, 478—494.

⁹⁵ Orthmayr Tivadár: A horvát-slavon-magyar határőrvidék kifejlődésének logikája... I. A határőrvidék kifejlődésének logikája. Temesvár, 1871. 26—27; Hampel József: i. m. 367—368.

⁹⁶ Сима Пирковић: Историја средновековне босанске Државе. Београд, 1964. 42—43.

⁹⁷ Georg Eduard Müller: i. m. 31.

⁹⁸ Szörény XIV. századi történetére ld. Györffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. Történelmi Szemle, 1964. 545—546.

⁹⁹ Elekes Lajos: A román fejlődés alapvetése. Századok, 1940. 292, 379. A román bán szó eredetére ld. Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. kötet 1. rész. Bp. 1955. 75.

¹⁰⁰ US I. 95. sz.

¹⁰¹ Janits Iván: i. m. 11.

¹⁰² Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I. Bp. 1900. 102.

említi Csák erdélyi bánt, szolnoki ispánt. V. István herceg 1265-ben biztosítván az erdélyi Alvinc hospeseinek szabadságát, azok megtartását parancsba adja bánjai (bani nostri) számára.¹⁰³ E három adat tartalmi egybeesése az erdélyi bán létezéséről és egyazon korban való felbukkanása kétségbevonhatatlanul bizonyítja: az 1260-as évek elején IV. Béla és V. István Erdélyt is bánnággá akarta átkeresztelni. A koncepció kétségtelenül imponáló: Magyarországot homogén berendezkedésű és azonosan bánság nevet viselő különkormányzatok fogják közre. De Erdélyben és Erdélyre nézve már annyira megszilárdult, polgárjogot nyert a vajdaság elnevezés, hogy az szívósan és eredményesen szembezállt a bánság terminus terjeszkedésével.

Fentebb úgy foglaltunk állást, hogy a báni és vajdai különkormányzatban fellépő belső, immanens centrifugális tendenciák a XI—XIV. században még alárendelt jelentőségűek voltak, csak a XV. században érték el ezek az immanens erők azt a szintet, hogy immár a szétagulódás közel teljes vértetéiben fellépő jelenségként mutassák be a báni—vajdai különállást. A XV. századi báni—vajdai hatalomról és joghatóságról Mályusz Elemér adott plasztikus képet. Eszerint a XV. században elsősorban a bán és a vajda vált a szétagulódási tendenciák megvalósítójává. A nádor és az országbíró állandóan az udvarban, a király és a tanács ellenőrzése alatt voltak, a bán és a vajda a központtól távol óriási hatalmat szereztek. A bán és a vajda legfőbb bírái voltak a drávántúli és erdélyi nemességnek, tőlük nem volt fellebbezés, holott Magyarországon a nemesek pereiben a királyi udvar bíróságai ítélték. Hatáskörük kiterjedt a magyarországi főurak és főpapok drávántúli és erdélyi birtokaira is. Amíg Magyarországon a megyék főispánját a király nevezte ki, és így ő is tartotta kezében, addig a Drávántúlon és Erdélyben főispánokat a bán és a vajda familiárisai sorából állított a megyék élére. A magyar megyék nemessége közgyűléseken maga választotta meg szolgabíráit. A Drávántúlon és Erdélyben a bán és a vajda elnöksége alatt valamennyi megyéjük nemessége egyetemlegesen választott minden megye számára szolgabírákat, de nem négyet, hanem csak kettőt megyénként. Ebből következően a tartományokban alacsonyabb szinten rekedt meg az ottani köznemesség önkormányzata. „Vagyis az erdélyi és horvát-szlavón nemes sohasem a királyt látta maga előtt, hanem a vajdát, illetőleg a bánt. Ez vezette hadba, ez ítelt felette a törvénynapokon, a választások ennek ellenőrzése és jóváhagyása mellett mentek végbe s ugyanennek familiárisai voltak mint főispánok a helyi, megyei közigazgatás vezetői. Mivel a nemesség így élete minden szakában a bántól, illetőleg vajdától függött, azoknak hatalma óriási méretűvé nőtt,” Mind a bán, mind a vajda olyan területekre is kiterjesztette a XV. században joghatóságát, ahová az eredetileg nem ért el. A bán főkegyuri jogot nyerve az egyház, továbbá a városok, a vajda pedig a szászok és a székelyek fölött érvényesítette fennhatóságát. A vajda ekkor birtokokat és kenéségeket is adományozhatott. Nem hiányzott a méltóság örökletessé tételére irányuló tendencia sem, így pl. a Cilleiek három nemzedéken át adtak bánt.¹⁰⁴

Mályusz Elemér fejtegetéseinek egyetlen olyan pontja van, ahová őt nem tudjuk követni. Szerinte a báni—vajdai hatalom grandiózus méreteiben „nem a nagybirtok, hanem az állami jogok uzurpálása játszott szerepet”; a báni—vajdai hatalom nagyranövésében „a bíraskodási jog gyakorlása volt a kiindulópont”. Aligha lehet elvitatni a területiális különkormányzattól a joghatóság, az igazság-

¹⁰³ CD V. 704. sz.; US I. 110. sz.

¹⁰⁴ *Mályusz Elemér*: A magyar társadalom a Hunyadiak korában 346—349.

szolgáltatási és katonai szupremácia fontosságát. Azt is hiábavaló dolog lenne tagadni: szép számmal álltak a különkormányzatok élén olyan bánok és vajdák, akik nem vagy szinte nem rendelkeztek birtokokkal az általuk igazgatott tartományban. De semmi esetre sem tekinthető véletlennek, hogy a báni—vajdai különkormányzat minden esetben akkor érte el különállásának maximumát — a XIII—XIV. század fordulóján és a XV. század közepén —, amikor bánjai és vajdái (Šubić Pál, Babonić István, Kán László, illetve Cillei Ulrik és Hunyadi János) a Drávántúl és Erdély legnagyobb birtokosai voltak is egyben. És ez valóban nem véletlen. A hatalom erejét, a joghatóság stabilitását növelte, ha a különkormányzat vezetője a tartomány egy részét (értve ezen egyaránt a tartomány területét és népességét) kettős értelmű függésben tartotta: mind közjogi, mind magánjogi jurisdikciót gyakorolt azon. A két vonal kölcsönösen erősítette egymást: a közjogi fennhatóság számtalan alkalmat biztosított magánhatalma növelésére, a magánjogi fennhatóság pedig tekintélyt, nyomatékot adott hivatali hatalmának. Még a XV. századi Magyarország világi uralkodó osztályát is átmeleg átszőtték a familiaritás szálai. Ez az az intézmény, amely mintegy társadalmi tengelykapcsolóként biztosította a gördölékeny összeköttetést a köz- és magánjogi szférák között. A feudalizmus és a föld elválaszthatatlan fogalmak. Még a XIV. század első felétől intézményesen regále-politikát folytató uralkodók sem tudtak lemondani magánbirtokaikról, nem véletlen, hogy rendre-sorra felélesztették a váruradalmakat, királyi birtoktesteket. Még kevésbé függetleníthették magukat a birtoktól (magánbirtokuktól vagy uzurpált királyi—királynéi birtoktól) az örökletes báni és vajdai tisztet végül is el nem érő különkormányzati vezetők.